

GÁBOR KÁLMÁN – BALOG IVÁN – MATUZ NORBERT

A "közös nevezőben": az Ikszek?

Csepeli és Wessely cikke a magyar szociológia új helyét próbálja meg kijelölni a világban és a magyar társadalomban. Szándékával ellentétben azonban csak olyan alternatívákat képes ajánlani, amelyek a magyar szociológia régi, rendszerváltás előtti helyzetéből származó reflexekből táplálkoznak.

Ennek oka, hogy a szerzők (talán egy rejtett "wishful thinking" alapján?) továbbra is egy kettészakított magyar társadalomban és egy kettészakított Európában gondolkodnak, ahol a szociológus értelmiség változatlanul is a klasszikus közép-európai közvetítő szerepet játszhatja egyfelől a honi elit és az alávetett társadalom, másfelől pedig a kelet- és nyugat-európai hatalmi elitek között (lásd a *Doktor Faustus*-részlet, illetve Mannheim szociológusi szerepének értelmezése).

Ez a helyzetértékelés téves, mert:

(1) Olyan Európával számol, ahol az információk és az egyének mozgása továbbra sem szabad, és ezért továbbra is "tolmácsokra" van szükség. Olyankor azonban már nincs szükség "fordítókra", kulturális mintaközvetítőkre, amikor a mintaátadás a médián keresztül már közvetlenül történik az "alsó néposztályok" számára is. Az "interpretatori" szerep annál is inkább leértékelődik, mivel nyugatiak és keletiek immár jóval könnyebben szerezhetnek információkat egymás társadalmáról. Korábban a magyar szociológusok számára a nyugati szociológia "fehértelefonos szociológiaiaként" képeződött le itthon, hiszen Nyugatra utazni "nemesi kutyabőrrel" rendelkező kevesek privilégiumának számított. A nyári szociológiai társasági közgyűlésen aztán kiderült, hogy a Nyugat is betörhet most már hozzánk, hogy ottani kulimunkákra magyar rabszolgákat toborozzon. Úgy tűnik, a szerzőkből ez nosztalgiát vált ki a boldog békeidők, egy "durch Schlamperci gemildert" világ iránt, amikor még nem voltak megalázó versenyhelyzetek, amikor a "tolmács" egyben még gatekeeperként is működött. Egy balkanizálódott Kelet-Európában azonban jelenleg nincs olyan szuperhatalom, amelyet a Nyugat komolyan meg akar érteni. "Kognitív esély" (a szerzők szerinti értelemben) csak akkor adódhatna, ha újra ilyen szuperhatalom lépne fel, ez esetben azonban Közép-Európa nem szuverén, integrált régió lesz, hanem ütközőzóna, vagy senkiföldje, ahol csak polgárháború terem, szociológia azonban semmi esetre sem.

A Monarchia kultúrájának előképként való invokálása azonban más oldalról nézve sem kínál megfelelő támpontot. Való igaz: a Monarchiának mint hatalmi realitásnak a fokozatos felbomlása szellemi felvirágzással járt együtt, s ez kellő muníciót szolgáltatott egy amerikai *brain drain*, a Közép-Európában kidolgozott paradigmák operacionalizált "félreértése" számára. A kádárista hatalom erodálódása azonban nem járt együtt a magyar szociológia fellendülésével. Megtévesztő tehát a Habsburg-birodalom alkonyával létesített párhuzam, és félrevezető az a látszólag kedvező fogadtatás is, amelyben egyes magyar szociológusok a nyolcvanas években Nyugaton részesültek.

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

Ez a fogadtatás azért csalóka, mert a magyar szociológia a hetvenes évek elejétől fokozatosan feladta a magyar társadalom igazán releváns problémáinak feltárására alkalmas elméleti pozíciókat, és ezeket éppen az operacionálizáltan "félreértett" nyugati importcikkekkel helyettesítette, miközben legkiválóbbjai (Kemény István, Szelényi Iván) "exportra", vagyis emigrációba kényszerültek, itthon pedig agyonhallgatták őket, ahogyan előfutáraikat: Hajnal Istvánt, Bibót, Szabó Zoltánt is.

Manapság divat arról beszélni, hogy az elmélet és empiria szétválása volt az ára a magyar szociológia intézményesülésének; ha úgy tetszik, ez volt a magyar szociológia kognitív esélye a hetvenes években. Ezen felfogásokkal ellentétben úgy gondoljuk, hogy a hetvenes évektől az elméletnek *mint olyannak* a falzifikációja következett be. Nem akarunk hosszas fejtegetésbe bocsátkozni az elmúlt évtizedek magyar szociológiájának társadalomfelfogásáról, csak példaként említjük meg – témánkhoz kapcsolódva –, hogy a mai magyar szociológia a polgárosodás kutatásában látja az egyik nagy esélyt. A polgárosodás kutatásának egyik kiindulópontja a kettős társadalom elmélete. Furcsa fintora a magyar szociológiának, hogy a kettős társadalom teóriája a hatvanas évek "hőskorának" volt az egyik alapvető megközelítési módja, amelyet Kemény István alkalmazott, és ebből a perspektívából vizsgálta a magyar társadalom különböző szereplőit a szegényektől a vezetőkhöz. A magyar szociológia intézményesülésének egyik ára éppen e paradigma zárójelbe tétele volt. Amikor a hivatalos szociológia mindezt 1978-ban, 1986-ban újra elővette, ez a kettősség valójában már nem volt releváns (Kemény különben éppen 1978-ban és éppen a polgárosodással, a polgári életformával kapcsolatos írásaiban a korábbi tézisét már meghaladottnak tekintette). Azaz: a magyar társadalom a hivatalos szociológusok megkerülésével polgárosodott, került közelebb a szociológusok által is hően áhított Európához. Az ideológikus elméletalkotás, párosulva az igazi teoretizálás elhanyagolásával, szakmánkban sajátos módszertani egyoldalúságra vezetett: a verifikálhatóság – falzifikálhatóság szempontjai uralkodtak el a relevancia rovására. Az amerikanizált módszerek alkalmazása a nyugati konferenciákon a házigazdák számára a kompatibilitás és egyben a vasfüggöny mögötti útköz fellebbentésének ígéretét hozta, ami a gondosan adagolva szivárogtatott rejtett információkat egyben a relevancia védjegyével is ellátta. A berlini fal leomlása után azonban megszűntünk tiltott gyümölcs lenni. Jogos tehát Csepeli György és Wessely Anna – valamint Róbert Péter – kérdése: hogyan lehetünk versenyképesek a nyugati piacon? Kövessük a hollandok példáját, Róbert Péter útmutatása szerint, vagy éppenséggel őrizkedjünk epigonizmusuktól, ahogy Csepeli ajánlja *Replika*-beli interjújában? Csinálhatunk-e jobb amerikai szociológiát, mint az amerikaiak, vagy – az etnorock sztárjainak módjára – valami speciálisan hazai ízzel, egzotikummal kísérletezzünk? Mit adjunk el az eszkimóknak: jeget, vagy napolajat?

Ezek jogos kérdések, de csak akkor, ha (a) nem az említett pseudo-versenyképesség mértékének a latolgatását célozzák, és (b) ha összekapcsolódnak egy fontosabb kérdésfelvetéssel, azaz: hogyan lehet kompetitív egy olyan tudományág, amelyben idehaza sem volt verseny? A kérdésben rejlik a válasz is: a rosszul gombolt kabátot újra kell gombolni, s újragondolni mindent onnan, ahol körülbelül húsz éve el lett rontva – a későkádárista álkompetitivitás (valójában: versenytárs-nélküliség!) fenntartása és jövőbe vetítése helyett. Ehhez feltétlenül szükséges a magyar szociológiát és a szociológust mint társadalmunk egyik szereplőjét a polgárosodáshoz fűző viszony tisztázása. A továbbiakban – részben Csepeliékhez kapcsolódva, részben polemizálva velük – ezzel kapcsolatban szeretnénk néhány gondolatot felvetni.

(2) Csepeli és Wessely még mindig olyan magyar társadalmat vizionál, amelyben nem létezik polgárosuló középosztály, mely vevő egy racionális, professzionális szociológiára, s amelynek nem virágnyelven kell "súgni", hanem konkrét, gyakorlati társadalmi problémák világos elemzését nyújtani.

Mivel azonban a szerzőpár által felvázolt perspektíva inkább elitjellegű, mintsem a polgári szociológiára emlékeztet, ennek megfelelően a magyar szociológusok jövőjéről is Klebelsberg módjára gondolkodnak: csak a szellemi felső tízezer által képviselt színvonal számít, a középszerűeket úgyszólván elfelejti az utókor! Csak ama kiválasztott keveseket azonosítják szakmánk jövőjével, akikből egy új Mannheim vagy Freud válhat. A kibontakozás útja azonban csak az lehet, ha a magyar szociológiában is kialakul egy erős, profi középmezőny, amely éppen azáltal lehet kompatibilis a nyugati elméletekkel és technikákkal, azzal lehet piacképes itthon és külföldön, hogy metaforikus "megzenésítés" nélkül beszél a magyar társadalmi valóságról.

Csepeli a *Replika* által készített interjúban már korábban kifejtette, hogy "...nagyon sok szociológus azért van válságban – és amennyiben a magyar szociológiában nagyon sok ilyen szociológus van, akkor a magyar szociológia tényleg válságban van –, mert nem tud, akár nyelvtudás híján, akár paradigmaproblémák miatt, akár színvonalproblémák miatt szinkronba kerülni a nemzetközi tudományossággal"¹. A magyar szociológia és ezen belül a szociológusok helyzetének – ily módon – kulturális tőkeként való definiálása teljesen hamis vágányra vihet. Azt ugyanis figyelmen kívül hagyja, hogy egyrészt egy ilyen definíció kulturális tőkepiacot is feltételez, ennek összes "alkatrészével" együtt (hogy csak az egyik legfontosabbat említsem, a nyilvánosságot), másrészt elfelejti-elfeledtetni azt, hogy az eddigi "hivatalos" (és persze bizonyos szempontból hasonlóképpen az "ellenzéki") szociológia a politika rugójára járt, melyben a szociológus valóban közvetítő szerepet töltött be. E szerepét azonban nem annyira a különböző bourdieu-i tőkefajták keresésével, mint inkább a politikusok és szociológusok networkjeinek kibogozásával lehet megfejteni.

A "bevett" szociológia és szociológus az értelmiségi elit integráns része. Ha azt mondjuk, hogy csak azért került oda, mert okosabb volt, mint a többiek, akkor tulajdonképpen nem teszünk mást, mint ideológiát gyártunk az elitstruktúra fenntartásához. Azt ugyanis a legambiciózusabb ideológus is nehezen tudná bebizonyítani, hogy ebben az országban az elmúlt tíz – tizenöt évben a különböző elitiek pozícióikat a sokszínű tőkék szabad piacán folyó versenyben szerezték meg. Valójában inkább beleszületettségük okán vagy privilégiumként jutottak hozzá, melyet a "felvilágosult abszolutistához" való megfelelő viszony kialakításával lehetett kiérdemelni. Ennek érdekében tulajdonképpen mindenki kötött valamilyen kompromisszumot, mely a formai tudományosság rovására ugyan nem feltétlenül szolgált, de bizonyos témák (például a hatalmi berendezkedés, a hatalomgyakorlás módja) mindenképpen érintetlenné váltak vagy csak kiválasztott kevesek számára jelenthettek kutatási területet.

Másrészt, ha tőkepiacról beszélünk, ehhez feltétlenül hozzátartozik az is, hogy a különböző produkciókat (értsd: szociológiai műveket) a nyilvánosság útján tényleges teljesítményként kell elismertetni. A magyar szociológiában viszont a nyilvánosság eléggé korlátozott volt (és maradt), tényleges, érdemi vitára talán a legutóbbi időkhöz nem is került sor. (Jellemző, hogy a *Replika* indulásakor a hazai szociológia "nagyjai" mennyire meglepődtek a nyilvános megszólíttatástól, és ilyen-olyan okokra hivatkozva lényegében mindannyian kitértek az érdemi vita elől.)

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

Ez azonban valószínűleg két okból sem lesz fenntartható a továbbiakban. Egyrészt a szociológia az elitek számára igazán csak abban az esetben válik fontossá, ha legitimitásukat kérdésesnek, bizonytalannak érzik. Arra játszani pedig, hogy a különböző elitcsoportok majd megkérdőjelezzik egymás legitimitását, eléggé bizonytalan dolog. Ily módon újból kiszolgáltatottá tenni a szociológiát, gyakorlatilag egyet jelenthet a tudomány halálával. Mindenképpen szükség van egy olyan "ellensúlyra", mely ezt a veszélyt képes elhárítani. A szociológia tömegfogyasztója pedig – mint már említettük – a polgári középosztály, mivel érvényesülési stratégiája kiépítéséhez neki valóban információkra van szüksége a társadalomról – még hozzá gyakorlatias, "életszagú" elemzésekre.

Reflexiók idézetekkel

"A kapitalista demokráciák is elituralmak, de mert a versengő elitcsoportok valamelyike a lakosság többségének formális jóváhagyását megszerezte a választásokon, amit a kisebbségben maradt ellenzék is tiszteletben tart, nem szükséges eltitkolniuk a közvélemény előtt meritokratikus öngazolásait. Az államszocialista elitnek nem lehet ilyen öngazolása, minthogy nem nyílt és formális versenyben került hatalomra..."²

Konrád állítását kiegészítve – az államszocialista társadalmakra alkalmazott – Bourdieu-féle modellel azt is mondhatjuk, hogy a gazdasági tőketulajdonosok hiányában – a hatalmi tőketulajdonosok mellett – a kulturális tőketulajdonosok egyre fontosabb alrételgként jejennek meg e társadalmak uralkodó elitjében. Különösen vonatkozik ez az intézményes szociológia elitjére, amely az emberi cselekvés kontextuális megértése helyett (Peter Winch) a politikai elit legitimálásával volt elfoglalva, és amely nem zárta ki, sőt egyre inkább megkövetelte az államszocializmus "udvaron" belüli kritikáját. Ez az intézményes szociológiai elit a nagy küzdelemben már-már hajlamos volt elfelejteni, hogy közvéleménye "hatalomvédte bensőségben" (Lukács György) imitált, hogy kritikája nem rendszerkritika, hanem udvaron belüli intrika, hogy a meritokratikus érdem nem a tudás, hanem a hatalom palástja. Az államszocializmus összeomlása, a parlamenti választások után a szociológusok magukra maradtak hatalom, közvélemény, "munka", tudniillik a hatalom legitimálásának szükséglete nélkül, megcsalva, elfeledve, kételyektől gyötörve.

"Mert kit szabad túlbecsülni és kinek? Kérdés, szabad-e egyáltalában? (Az emberek közötti élet morálja értelmében.) Nem kell-e aggódó gonddal vizsgálni minden «megértést»-t, hogy megértés-e igazán, és minden «szeretet»-et, hogy szeretet-e? De nem csak ez: nem szabad szeretve lenni olyantól, aki nem érdemli meg, hogy szeresse az embert. Más szóval: csak valakit szabad túlbecsülni. És: csak a legnagyobb embernek szabad azt is; annak, aki messze eldobja magától ezer dolgot, amit úgysem ér rá felhasználni – hadd vegyék hasznát mások is; és köztük és a «mások» közt olyan a távolság, hogy vicces, amikor ezek felvesznek valamit. Nekem nincsen ilyen gazdagságom és a frivolitás abban áll, hogy olyanokat közlök, akik nekem fontosak – és olyanoknak közlöm, akik ügyesen ellopják tőlem. – És nem a tényben van itt a baj, hogy velem ez megtörtént – és hogy megtörténhetik bármikor. Tékozolni: előkelőség; meglópatni és megcsalni magát: balekság."³

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

Miután hatalom természetesen az államszocializmus összeomlása, az első szabad parlamenti választások után is létezik, nem maradt más, mint csodát várni, csodát hívni.

"De csodát várni mindig krízis jele. Amíg nincsen baj, addig az ember hívni tudja a csodát. Akkor meg is jön az. A várt csoda mindig a lehetetlenség."⁴

E csodák egyike Közép-Európa. Ha ugyanis létezik Közép-Európa, akkor létezik közép-európai hatalom, és akkor kezdődhet minden előlről: hatalomlegitimálás, közvéleményimitálás, civilizáció és kultúra. És Hegel nyomán elmondhatjuk, hogy a tudományos műveltség tulajdonosai mi vagyunk, de legalábbis nem ők.

"Anglia anyagi egzisztenciája a kereskedelmen és az iparon alapszik, s az angolok vállalták azt a nagy hivatást, hogy az egész világon a civilizáció misszionáriusai legyenek; mert kereskedelmi szellemük arra készíteti őket, hogy átkutassanak minden tengert és minden országot, hogy kapcsolatokat létesítsenek a barbár népekkel, szükségleteket ébresszenek bennük az ipar termékei iránt, s mindenekelőtt az érintkezés feltételeit teremtsék meg náluk, nevezetesen az erőszakosság megszüntetését, a tiszteletet a tulajdon iránt és a vendégszeretetet. A tudományos műveltség tekintetében Anglia nagyon elmaradt más államok mögött, jölehet rendelkezésre állnak az ipari termelés eszközei."⁵

Szükség van ugyanis egy közép-európai karanténra, mert Elias alapján tudjuk:

"Egészen biztos, hogy valamely civilizációs lökés, mint fegyver, ezekben az öszszecsapásokban számottevő jelentőségre tehet szert. A nagyobb előrelátáshoz és a pillanatnyi affektusok visszafogásához való hozzácsokás ugyanis – hogy csak ezekre a civilizációs jelenségekre emlékeztessünk itt – bizonyos körülmények között jelentős fölényt biztosít az egyik csoport tagjainak a másik tagjaival szemben. A nagyobb fokú racionalitás és az erősebb ösztönmérséklés azonban bizonyos helyzetekben gyengítheti és hátrányosan érintheti azokat, akikben megvan. A «civilizáció», bizonyos körülmények között, meglehetősen kétélű fegyver. S bármiképp történik is egyes esetekben, az ilyen civilizációs lökések messzemenően attól függetlenül játszódhatnak le, hogy megfelelőek vagy hasznosak-e azon csoportok és szövetségek számára, amelyekben lejátszódnak. Oly hatalmas öszszösvödési mechanizmusok alapján mennek ugyanis végbe, amelyeknek öszszírányát megváltoztatni egyes csoportoknak nem áll módjában. Sokkal alkalmatlabbak arra, hogy tudatosan vagy tudattalanul manipulálják, megfontoltan a szociális harcok fegyverévé alakítsák őket, mint mondjuk, a gondolati *tartalmak*."⁶

Jegyzetek

1. Interjú Csepeli Györggyel. *Replika*, 1991. 2–3., 97. old.
2. Konrád György: *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. Bp. 1989. 23. old.
3. Lukács György: *Napló – Tagebuch (1910–11). Das Gericht (1913)*. Bp. Akad. Kiadó, 1981, 17–18. old.
4. Uő: *i. m.* 31. old.
5. G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténeti filozófiájáról*. Bp. Akad. Kiadó, 1979, 744–745. old.
6. Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Bp. Gondolat Könyvkiadó, 1987, 745–746. old.